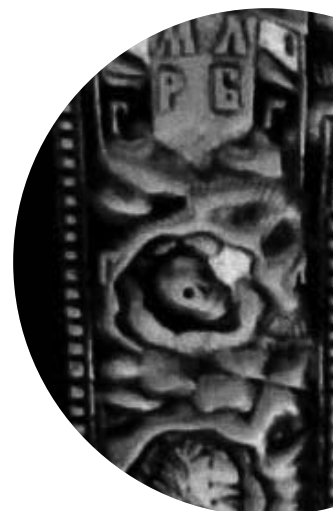

„Minden bajban védelmező”

SHAH GABRIELLA

A 2012-es Múzeumok Éjszakáján nyílt meg a *Minden bajban védelmező – orosz fémikonok a 18-20. századból* című kiállítás Balassagyarmaton, a Palóc Múzeumban. A kiállítás főrendezője Dr. Voigt Vilmos, az ELTE Néprajzi tanszékének tanszékvezetője, első állomása pedig a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban volt. „Az orosz fémikonokra mintegy két évtizeddel ezelőtt figyelt fel [...] a muzeológia.”¹ 2005-ben a moszkvai Rubljov Múzeum tudományos munkatársainak közreműködésével Dr. Ruzsa György művészettörténész rendezte meg az Iparművészeti Múzeumban a világ eddigi legnagyobb orosz fémikon kiállítását.² 2008-ban Szentendrén nyílt tárlat, ahol közel száz műalkotást állítottak ki a Magyar Nemzeti Múzeum, az esztergomi Keresztény Múzeum és az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Ebbe a sorba méltó módon illeszkedett a veszprémi és a balassagyarmati kiállítás is, melyeknek anyaga magángyűjteményből származik.

Talán a világ egyetlen országában sem bír olyan jelentőséggel az ikonfestészet, mint Oroszországban. Az ikonok az orosz nép mindennapjaiban jelen voltak. A fára festett ikonokon kívül a vörös- és sárgarézből vagy bronzból készült ikonok is igen népszerűek voltak Oroszországban, különösen a 17. századtól kezdve. Különböző formában és méretben öntötték őket. „A fémikonok kisméretű, hordozható fémreliefek, amelyek diptichon vagy triptichon formában is elterjedtek s már a bizánci kultúrában is használták azokat.”³

A tárlat a kiállított fémikonok mellett rövid áttekintést nyújtott az orosz egyháztörténetről, a fémikonok történetéről, és a legjelentősebb öntőműhelyekről. Oroszország (Rusz) számára a kereszténységet 988-ban Szent Vlagyimir Szvjatoszlav herceg vette fel, ezt követően indult meg a lakosság tömeges megkeresztelkedése. Vlagyimir szinte mindenben bizánci példákat követett: a templomok berendezésében, a kegytárgyak használatát illetően és az ikonok tiszteletében is. A Kijevi Ruszba Bizáncból már a 9. században uralkodói ajándékként érkeztek az első keresztény ikonok. Ez idő tájt alapították az oroszföldi ikonkészítő műhelyeket is. A Kijev elleni tatár pusztítások miatt a 14. században előbb Vlagyimir városa, majd Moszkva lett az Orosz Egyház központjává. Az ötödik (orosz) patriarchátus teljes önállóságát azonban csak 1593-ban ismerték el. Közben Moszkva mint „harmadik Róma, a hit védelmezője” több népet tett pravoszlávvá. 1551-ben az ún. „százfejezetes (sztoglavi) zsinat” szabályozta a liturgiát és újításokat is bevezetett. A zsinati határozatok alapján az ikonfestés állami szinten is fontossá vált.⁴ Többek között meghatározta, hogy „[a]z ikonfestők fessenek régi példák alapján úgy, ahogy a görögök festettek, úgy, ahogy Andrej Rubljov és más híres ikonfestő festett”.⁵ Még merészebb újító törekvéseket képviselt 1652 és 1667 között Nyikon pátriárka, aki a liturgikus szövegeket és az egyházi szokásokat illetően az eredeti görög mintákhoz igyekezett visszatérni. Be akarta vezetni például a két ujjal való keresztvetést, új helyesírás szerint nyomtatott könyveket. A nagy felzúdulás a „nagy egyházszakadáshoz” (raszkol) vezetett, az „óhitűek” hűségesei maradtak a régi hagyományokhoz, kivonták magukat moszkvai pátriárka intézkedései alól. Az ikonok használatában is a maguk gyakorlatát őrizték meg. Néhány jelentős egyházi központot (mint a Szoloveckij-szigeteken levő kolostort) csak katonai erővel tudta a cár elfoglalni. Az óhitűek Szibériába, a karjalai finnek közé, a Baltikum erdeibe, lengyel földre menekültek. De magukkal vitték vallásgyakorlásuk sajátosságait, és az ehhez szükséges kéziratmásolóikat, fémikon-öntőiket és ezek eszközeit is.⁶ „Ők voltak azok, akik először öntöttek fémikonokat, hiszen ez pontosan megőrzi az ősképet, jobban, mint a kézzel, fára festett – másolt – ikonok. A rézionok a XVIII. század folyamán nagyon elterjedtek a köznép körében, hiszen a gyors előállíthatóság miatt bárkihez eljutott, s az ikon előtti imádkozás így nem csupán a templomokhoz, szentélyekhez kötődő unikum volt, hanem az otthoni, sőt utazás közbeni ájtatosság is lehetséges volt a hordozható, és kevésbé sérülékeny rézionok segítségével. A pravoszláv egyház eleinte ellenezte a fémikonok használatát, de látva a tárgyak népszerűségét, végül házi ájtatosság használatához engedélyezték, csak templomokba nem lehetett bevinni. A nyakba akasztható és sokszor összehajtható fémikonok a családban apáról fiúra öröklődtek, a házban красный угол (szép sarok)

néven külön szobasarkot rendeztek be az ikonoknak.”⁷

A 18. század vége és az egész 19. század az orosz fémikonok művészetének a fénykora. Hihetetlen mennyiségben, egyre szebben kivitelezett ikonok készültek. A műhelyek száma és forgalma is sokszorosára nőtt. Az 1917-es forradalom óriási pusztulást eredményezett az ikonművészetben. Szerencsére az ikonok – minden pusztítás és rablás ellenére is – az ateista kampányokat és a világháborút is nagy számban élték túl. Ezzel is összefüggésben az egyház eldugta a féltett kincseket, az állami gyűjteményekbe viszont páratlan értékű és nagyszámú ikon jutott, és a művészettörténet igazán elfogulatlanul foglalkozott leírásukkal. A Szovjetunió összeomlása körüli években hirtelen sok-sok ikont kínáltak Európa-szerte. Köztük igazi kincseket is. A legutóbbi negyedszázadban az ikonok jelentősége visszatért. Sajnos, ez azzal is járt, hogy a régi minták szinte sokszorosított turisták számára készült példányai jelentek meg. Ma a világ műkereskedelmének egy igen speciális ágazata foglalkozik az orosz ikonokkal. Világszerte vannak csodálatos és régi, autentikus példányok és olcsó bővlik egyaránt.⁸

„A fémikonok a magánájtatosság, az áhítat eszközei voltak, főleg az »óhitű« pravoszlávok használták: éjjel-nappal a testükön viselték, naponta többször is csókolgatták, simogatták, ünnepek előtt tisztogatták. »Bronzba foglalt imák«-nak is nevezték, mert a készítője elmélkedés közben hozta létre alkotásait, bizonyos kánoni előírásoknak megfelelően. A hívő ember ezért nem tett különbséget az ábrázolás és az ábrázolt között, számára az ikon ugyanazt jelentette, mint a Bibliában a kinyilatkoztatott szó.”⁹

A balassagyarmati kiállításon külön csoportban mutatták be a nagy, díszes kereszteteket, a kis nyakba akasztható kereszteteket, az Istenanyját és az év jelentős ünnepeit ábrázoló ikonokat. Ezen kívül külön vitrinben láthatóak az ún. „legkedveltebb fémikonok”. A négy részből álló fémikonok, a tetraptichonok az Istenszülő és Jézus életét, a Mária-ünnepeket és az egyházi év fordulóit ábrázolják. „A háromrészes ikonok, a triptichonok közül a nagyobbak ihletett portrék, a kisebbek evangéliumi eseményeket jelenítenek meg.”¹⁰ Az ilyen tetraptichonok a 19. században érték el virágkorukat, egyre szebb, több zománcszínnel díszítették, és minden jelentősebb öntőműhelyben készítették. A kiállításon megtekinthető volt „egy kicsi, nyakba akasztható keresztetkből álló sorozat, amelyek tulajdonosaiknak egykor legszemélyesebb tárgyaik voltak”¹¹. A fémikonok témái igen változatosak: az említett ábrázolásokon kívül megtalálhatók az Istenszülő minden fájdalmasok öröme típus, a Tyihvini Istenszülő ikon, Szent György és Szent Demeter ikonok illetve Szent Miklós-ábrázolások.

A kiállításból válogatva egy-két jelentősebb ikonábrázolást mutatok be. A kiállításban túlnyomó többségben keresztábrázolásokat látunk. Ezek

több változatban készültek, de mindig követték a vallás által meghatározott ikonográfiai mintákat. A *nyolcvégű kereszt* Krisztust ábrázolja a keresztfán. Ennek a tetején felhők fölött az Atyaisten. A kereszt felett Gábrriel arkangyal, illetve Mihály arkangyal ábrázolása látható. Krisztus feje körül a glóriában három betű olvasható: ω Ο Η – vagyis: *Az, Aki*. Az angyalok alatt ЦРЪ СЛЫИ – a *Dicsőség cárja*. A keresztfa vízszintes két szárán a Nap arca és a Hold arcának ábrázolása, alattuk a megfelelő felirattal. A felhők mellett a СНЪ БЖИИ (*Isten fia*) felirat áll. Krisztus karjai alatt egy orosz ima olvasható, melynek magyar fordítása a következő: „Kereszted előtt meghódolunk Urunk, és a te szent feltámadásodat dicsérjük...” A kereszt legalján egy sziklás táj, felette egy üregben egy koponya, felette két betű: Γ Α azaz глава Адамова – *Ádám feje*. A keresztfa alján, Krisztus lábánál négy betű olvasható: МЛРБ (место лобное рай быст), *az a hely, ahol a megfeszítés volt, paradicsom lesz*. Krisztus keresztre feszítésének a helyszíne a Golgota (arám szó, jelentése: 'koponyák hegye'), Kálvária (a latin calva: 'koponya' szóból), nevét koponyára hasonlító formájáról kapta.¹² A ferde lábtámaszon Jeruzsálem falait és tornyait ábrázolta az ikon készítője. Kétoldalt Krisztus bokái felett a НИ КА, nika, azaz győzelem felirat olvasható. Krisztus lábától felfelé egy lándzsa és egy nád ábrázolása látható a két eszköz kezdőbetűivel. A szépen kidolgozott fémikon a tulajdonosa számára valóban az elmélyedés forrása lehetett. Egy tablón ennek a fémikonnak a hátlapját is láthattuk. Más ikonokat még további ábrázolásokkal bővítettek. A kereszt köré mellékalakokat is helyeztek, Máriát és Jánost, illetve előfordult, hogy Longinust, az egyik századost, aki más katonákkal együtt állt Krisztus keresztjénél, és Pilátus parancsára lándzsájával átdöfte az Úr oldalát. A központi ikon köré nagyobb ünnepek és szentek ábrázolásai is kerülhetett. A 19. századtól Moszkva környékén egyre nagyobb összetett ikonok készültek.

Nagyon szép fémikon a *Krisztus a sírban* ábrázolás. A nyitott sírban álló Krisztust megjelenítő ikonokat nem elbeszélő, hanem szimbolikus ábrázolásnak kell tekinteni. A fára festett ikonoknak is kedvelt témája ez. Ezen a fémikonon Krisztus áll egy kereszt előtt egy díszes szarkofágban. Mögötte Szűz Mária gyengéden fogja fia megkínzott testét. Mária mellett МР ОУ, azaz az Istenanya rövidítése áll. A kereszt vízszintes szárai mellett jobbról és balról az alábbi felirat látható: СНЪ БЖИИ, azaz Isten fia. Feje felett Jézus Krisztus görög betűs rövidítése olvasható: Ι C X C. A halott Krisztus félalakos ábrázolása a bizánci művészetben már a 12. században megjelent. A temetési szertartás előírásainak megfelelően Krisztus kezei keresztbe téve láthatóak. Krisztus fején – más ábrázolásokkal ellentétben – a töviskorona helyett glória van. Ennek az ikonográfiának a neve a nyugati művészetben az imago pietatis, azaz fájdalomképzés.

„A *tetraptichonok* négy táblából álló rézüntvények. A két külső szárnya behajtható, s az egész ikon becsukható, így könnyen magukkal is vihették.

A négy táblának köszönhetően félkör alakban felállítva, középre gyertyát helyezve gyakran használták rögtönzött házi oltárként is, ezért igen népszerű volt ez a típus, főleg az utazók körében.¹³ Az ilyen tetraptichonoknak a 19. században volt a virágkora, egyre szebb, több zománcszínnel díszítették és minden jelentősebb öntőműhelyben készítették. Általában a tizenkét ünnepet ábrázolták rajtuk, melyeknek a sorrendje a következő: balról jobbra Mária élete, Krisztus evilági élete, Krisztus a feltámadás után, a legnevesebb Mária-ikonok tisztelete. Az ikontáblák összezsukása után a harmadik tábla került felülre. Ennek egész felületét gyakran díszítik a Golgota keresztmötívumaival.

A kisebb triptichonok három képmezőt adnak, a diptichonokat pedig általában nyakba függesztve hordták. Ezek rengeteg változatban készültek. A kiállításon látható volt egy nagy, ún. Deészisz triptichon is. Középen Krisztus mint Pantokrator, azaz a Mindenható úr, bal kezében az evangéliumot tartja, másik kezével áldást oszt. A jobboldali táblán remeteöltözetben Keresztelő Szent János látható. A baloldali táblán Mária fátyollal és palástban. A kezében levő tekercs szövege: *Mindenható Úr Isten, Jézus Krisztus Úr, Fiam és Istenem – fordítsad füled mifelénk...* A táblán fölül görög rövidítésekkel: Az Isten Anyja.

A további ikonok szenteket ábrázolnak. Például a pravoszláv egyházban Szent Miklós, Szent Demeter és Szent György személyét valóságos kultusz övezte. A szentek ikonjai mellett kiemelkedőek a különböző típusú Istenanya-ikonográfiák (pl. Tyihvini, Kazanyi Istenanya, illetve az Istenszülo minden fájdalmasok öröme típus).

A kiállításban összesen 265 db fémikon és kereszt volt megtekinthető, amelyet ortodox enteriőr- és egyéb látványelemek színesítettek. Összességében elmondható, hogy a pravoszláv kultúra iránt érdeklődő látogató kellemes élménnyel gazdagodott a tárlat megtekintése után.

Jegyzetek

¹ *Bronzba zárt áhítat. Orosz fémikonok művészete és teológiája* [online]. = http://www.muzeumok.eu/museum/temporary_hu.php?IDT=7032&ID=510.

² Uo.

³ *Minden bajban védelmező. Orosz fémikonok a 18-20. században* [online]. = http://www.vmmuzeum.hu/kiallitas/kamara/ikonok_2011.html.

⁴ Vö. Valerij LEPAHIN: *Sztoglav. Fejezetek az 1551-es orosz orthodox egyházi zsinat határozatainak gyűjteményéből.* (Közzéteszi: Valerij Lepahin) [online]. Aetas, 1998/1. = http://epa.oszk.hu/00800/00861/00008/1998_1_t12.html.

⁵ Uo.

⁶ A kiállítás tablójának szövege alapján (A kiállítást rendezte Dr. Voigt Vilmos).

⁷ MIKLYA LUZSÁNYI Eszter: *Hordozható ájtatosság. A tizenkét ünnep és a négy istenszülo*

ikon [online] = <http://izdusi.blogspot.hu/2012/06/hordozható-ajtatosság.html>.

⁸ A kiállítás tablójának szövege alapján (A kiállítást rendezte Dr. Voigt Vilmos).

⁹ *Minden bajban védelmező. Orosz fémikonok a 18-20. században* [online].

¹⁰ TOLDI Éva: *Minden bajban védelmező ikonok Veszprémben* [online]. Magyar Kurír, 2011. 11. 15. = <http://kurir.katolikus.hu/de/node/37229>.

¹¹ Uo.

¹² Már igen korai idők óta ezen a helyen és környékén végezték ki és temették el az elítélt bűnözőket. A legenda szerint Ádámot azon a helyen temették el a Golgotán, ahová később Jézus keresztfáját is felállították. Ádám halála előtt elküldte fiát, Széthet a Paradicsomba, hogy számára a könyörület olaját megszerezze. Széth el is jutott az Édenkertbe, de mire hazaért, atyja meghalt. A magot elültette atyja sírján, ebből egy fa nőtt, melyből Krisztus keresztfjét ácsolták. Krisztus kiömlő vére jelenti a megváltást, mert ahogy Ádám bűnbeesése minden emberre kárhozatot hozott, úgy Jézus által mindenki kegyelemben részesül. Így a feszület alatti koponya a krisztusi bűnbocsánatra utal.

¹³ MIKLYA LUZSÁNYI Eszter: *Hordozható ajtatosság. A tizenkét ünnep és a négy istenszülő ikon* [online].

